

LUBOMÍR E. HAVLÍK

NOVÉ POHLEDY NA GENEZI STÁTU VE SLOVANSKÉM PROSTŘEDÍ

Vznik a počátky slovanských států jsou součástí univerzální problematiky geneze státu a předmětem jednak teoretického obecného medievistického zkoumání, jednak praktického osvětlování této problematiky ve vztahu k jednotlivým zemím. Jde nejen o závažnou problematiku vědeckou, ale souběžně i politickou, neboť vznik státu představoval hlubokou změnu ve společenském životě, spjatou s revoluční změnou třídní formace. Se vznikem státu se vázala historická tradice — ať vlastní nebo potom obrozenecky přisvojená — propojující novodobé a moderní státní organismy s jejich počátky a na ně navazující. Takové tradice se mohou stát významnými argumenty proti tendenčním útokům nezřídka zacíleným na adresu současných států. Jde tedy o problematiku politicky aktuální a aktuálním je také její další výzkum. O tom konečně svědčí pozornost, která se jí věnuje v marxistické historiografii, jež se jí pokouší řešit v měřítku světovém, i když diferencovaně podle jednotlivých oblastí a zemí.¹ Studium a řešení otázek geneze státu je dialekticky spjata s problematikou geneze třídní společnosti otrokářské a feudální formace, z nichž poslední

¹ Cf. *Les debuts des Etats du Moyen Age en Europe centrale, XIIe Congr. Internat. des Sciences Hist., Rapp. IV*, Wien 1965 — *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des états nationaux*, Varsoviae 1968 — *Stanovlenije rannefeodalnych slavjanskich gosudarstv*, Kijev 1972 — *Beiträge zur Entstehung des Staates*, Berlin 1974² — *Problemy socialno-ekonomičeskich formacij*, Moskva 1975 — *Problemy dokapitalističeskich obščestv v stranach Vostoka*, Moskva 1971 — *Istoriografija stran Vostoka*, Moskva 1977.

Dále viz práce: Z. V. Udal'cova, *Genezis i tipologija feodalizma, Srednije veka 34, 1971* — ead., E. V. Gutnova, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Evrope*, Moskva 1970 — ead., K. A. Osipova, *Osobennosti feodalizma v Vizantii, Voprosy istorii 1974/10, 98–117* — G. G. Litavrin, *Vizantijskoje obščestvo i gosudarstvo v X–IX vv.*, Moskva 1977 — A. P. Korsunskij, *Obrazovanie rannefeodalnogo gosudarstva v Zapadnoj Evrope*, Moskva 1963 — A. Ja. Gurevič, *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoj Evrope*, Moskva 1970 — V. N. Nikiforov, *Vostok i vseмирnaja istorija*, Moskva 1975 — L. V. Čerepnin, A. P. Novoseļcov, V. T. Pašuto ad., *Puti razvitija feodalizma*, Moskva 1972 — *Drevnejšie gosudarstva na teritorii SSSR*, Moskva 1976 aj.

je i základnou a rámcem pro studium geneze státu ve slovanském prostředí.²

Historiografie vycházející z metodologie historického a dialektického materialismu sleduje třídní podstatu vnitřní a vnější funkce státní organizace, státních institucí a orgánů, jeho donucovací a vykořisťovatelský ráz (koncentrované a organizované společenské násilí — K. Marx) a územní dělení lidí podle státní příslušnosti. Ukazuje, že ekonomické a politické základy státu tkvějí ve společnosti, z níž stát vyrůstal, a nemohly být prostě inplantovány zvnějšku, i když vnější vlivy a působení na proces etatizace nelze přehlížet. S tímto pojetím souvisí např. řešení otázky účasti Varjagů na Rusi,³ příp. jiných Normanů v Polsku,⁴ účast sarmatoidních nebo turkutských elementů při vzniku státní organizace, kde součinnost heteroetnických politických složek počínající už v průběhu migrace a pokračující pak za usazování Slovanů v nových sídlech a při sžívání se s novým prostředím je zřejmá a patrná. Nejmarkantnějším je zde viditelně případ turkutských Bulharů a moesijských Slovanů,⁵ méně zřejmá je o něco starší součinnost složek iránoindických, zejména alanských. Velmi často se v západní literatuře neúměrně zdůrazňuje význam právě neslovanských složek při vzniku slovanské státní organizace, navíc často s aspekty deklasujícími vlastní domácí vývoj; tato skutečnost vede pak nezřídka v marxistické historiografii k přehlížení nebo k úplnému odmítání jakýchkoliv neslovanských působení a součinností. Lze se zde zmínit o problematice Antů, jejichž původ, resp. původ jejich vládnoucí a nomenklativní vrstvy se spojuje s etniky alanskými,⁶ nicméně antská komponenta byla už ve

² B. Zástěrová, *Hlavní problémy z počátků dějin slovanských národů. Vznik a počátky Slovanů I*, 1956, 28–83 — L. E. Havlík, *Počátky státního života balkánských Slovanů*, Slovan. přehled 56, 1970, 401–411 — id., *První slovanské státy*, Slovan. hist. studie X, 1974, 5–49 — L. V. Čerepnin, V. T. Pašuto ad., *Drevnerusskoje gosudarstvo i jego meždunarodnoje značenie*, Moskva 1965 — I. Ja. Frojanov, *Kijevskaja Rus'*, Leningrad 1974 — *Obščestvo i gosudarstvo feodalnoj Rossii*, Moskva 1975 — *Drevnerusskije knjažestva X–XII vv.*, Moskva 1975.

Dále V. D. Koroljuk, *Osobnosti stanovlenija feodalizma i formirovanija rannefeodalnych slavjanskich gosudarstv v Vostočnoj, Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope*, Sovetskoje slavianovedenie 5/5, 1970, id., *Osnovnyje problemy formirovanija rannefeodalnoj gosudarstvennosti i narodnosti slavjan Vostočnoj i Centralnoj Evropy*, in: *Stanovlenije 207–228* — H. Lowmiański, *Podstawy gospodarce formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, id., *Początki Polski III–V*, Warszawa 1967, 1970, 1972 — L. E. Havlík, *The Character of the Early Feudal Society of Slavic States*, in: *III. mezinár. kongres slovanské archeologie 1975*, Bratislava 1979, id., *Voprosy tipologii genezisa feodalizma slavjanskich narodov*, in: *Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednije veka*, Moskva 1978, id., *Geneze feudalismu a Slované*, Slovan. přehled 65, 1979, id., *The Genesis of Feudalism and the Slav Peoples*, in: *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*, Praha 1978, 117–140, id., *Die soziale und staatliche Entwicklung der frühen slawischen Völker als Problem der allgemeinen Weltgeschichte*, XVe Congrès int. des sciences hist., București 1980.

³ H. Lowmiański, *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa 1957.

⁴ A. Gieysztor, *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, Kwart. Hist. 61, 1954, 103–136.

⁵ *Istorijska na Bălgarija I*, Sofija 1961, 45, 108n — I. Dujčev, *La formation de l'état bulgare et de la nation bulgare*, in: *L'Europe 215–224* — D. Angelov, *Obrazuvane na bălgarskata narodnost*, Sofija 1972.

3. století slavizovaná,⁷ či přesněji: přispěla ke vzniku etnického prostředí označovaného teprve později za slovanské, neboť o Slovanech jako velké skupině lze před 5./6. stoletím stěží mluvit.⁸ Podobně se poukazuje na dávno existenci jmen Chorvatů a Srbů v iránoidním prostředí,⁹ v témže prostředí existovalo taktéž ve starověku i jméno Moravanů.¹⁰ S prostředím polským je spojena migrace germánských etnik,¹¹ se středním Podunajím turkuských.¹² S alanským původem byla svazována jména moravské vládnoucí dynastie.¹³ V části západoněmecké historiografie byl tendčně přeceňován vliv Avarů na vznik moravského státu.¹⁴ Současně bude však třeba vzít v úvahu, že byl-li případ Bulharů viditelně posledně známým, nebyl zřejmě ani prvním ani jediným případem pomigrační vzájemné asimilace v procesu geneze slovanských států a národností, které svými kořeny vyrůstaly sice z území a společenského vývoje vlastního prostředí, avšak nikoliv v izolaci od okolního světa, ale za kontaktů a syntéz s ním.

Počátky státu se spojují s počátky vytváření třídní společnosti a nezřídka se proto klade otázka, zda je správné mluvit o státu až s upevněním feudálních řádů, když jeho prvky se rýsují už v tzv. barbarských státech. Za raněfeudální stát se navrhuje označit první etapa státnosti, nikoliv teprve období, kdy už se vytvořil celý poddanský systém.¹⁵ Do předstátního období se řadí přechodné vojensko-demokratické útvary. Druhé období vznikání státu se spojuje s politickou integrací ve větší celky provázenou formováním národností. Třetí fáze se váže na vytváření vícenárodnostních říší a čtvrtá se stabilizací raněfeudálních monarchií (vzniklých ovšem už v etapě integrace).¹⁶ Vytvořil se též „model“ raných slovanských států, které jsou charakterizovány územním členěním, jež zachovalo sice stopy předchozích knížectví (kmenů), nicméně základem administrativy už byly župy, různě v různých zemích označené (pogost, opole, župa, osada). Panovník byl nejvyšším orgánem státu s vlastnickým-patriarchálním vztahem na území státu a představitel vládnoucí třídy. Ústřední vládní moc vycházela

⁶ G. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven 1952, 82 — F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin 1959, 71 — F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London 1949, 277—283.

⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski I*, Warszawa 1963, 408.

⁸ L. E. Havlík, *Představení o rodstvennosti slavjanskich narodov*, Sovetskoje slavjanovedenje 1969/3, 40.

⁹ N. Županić, *Prvi nosilci imen Srb, Hrvat, Čech in Ant*, Etnolog 2, 1928 — S. Sakač, *Iranische Herkunft des kroatischen Volksnamens*, Orient. Christ. Periodica 15, 1949.

¹⁰ L. E. Havlík, *Moravskaja narodnost v epochu rannego feodalizma*, in: *Voprosy etnogeneza i etničeskoj istorii slavjan i vostočnych romancev*, Moskva 1976, 164n.

¹¹ M. Rudnicki, *Zagadnienie pobytu družyn germańskich na ziemiach polskich w czasie do VI w. w świetle pismiennictwa*, Przegląd Zachodni 1951/5—6, 171.

¹² J. J. Mikkoła, *Avarica*, Archiv f. slaw. Philologie 41, 1927, 159.

¹³ G. Vernadsky, *Great Moravia and White Croatia*, Journal of Amer. Oriental Society 65, 1945, 257—9.

¹⁴ H. Preidel, *Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens I—II*, Grärfelting 1954—1957, id., *Slawische Altertumskunde des östlichen Mitteleuropas im 9. und 10. Jahrhundert I—III*, Grärfelting 1961, 1964, 1966.

¹⁵ A. I. Neusychin, *Dofeodalnyj period kak perechodnaja stadija razvitija ot rodoplemennogo stroja k rannefeodalnomu*, Voprosy ist. 1967/1, 75—87.

¹⁶ V. D. Koroljuk, *Osnovnyje problemy*, 207—228.

z panovníkova dvora a účastnila se na ní panovníkova rada. Část moci a exekutiva se přenášela na úřední knížata a lokální úředníky. Aristokracie byla pokračováním starší (tj. šlo o rodovou aristokracii) a souběžně vznikala nová služební aristokracie panovníka. Obě skupiny velmi časně splývaly a usilovaly o decentralizaci dávek obyvatelstva. Existovala vrstva vojensko-sluzebných lidí z povolání. Masa svobodného vesnického obyvatelstva, vázaná povinnostmi k panovníkovi, dostávala se do poddanství na feudálech. Otroci se postupně měnili ve feudální nevolníky. Daně veřejného charakteru (převážně naturální) přicházely do rukou panovníka a s nimi i právo sankcí. Družina byla vyživována panovníkem, tvořila ji aristokracie, která byla vasalsky závislá na panovníkovi. Ostatní vojsko tvořili všichni svobodní. Soudní pravomoc byla v rukou panovníka a jeho úředníků a zčásti též aristokracie.¹⁷

Vytvořené schema, jak ukazují nové rozbory,¹⁸ je sice v základních rysech obecně platné a to nejen ve slovanském prostředí pokud jde o panovníka, jeho radu a úředníky, existenci aristokracie, vojska, soudů a daní, svobodného obyvatelstva a vrstvy závislých. Avšak jednotlivé slovanské státní útvary se často lišily specifickými odchylkami ve výkonu vládní moci, v charakteru daní, v postavení a diferenciaci uvnitř třídy závislých a výrobními vztahy. V úvahu je nutno brát také nestejnou chronologii specifických rysů v podmínkách jednotlivých státních útvarů a otázku srovnatelnosti jednotlivých jevů a směrů vývoje. Lze patrně nalézat určité analogie ve vývoji v Čechách 11.—12. století a v Polsku, příp. i v Chorvatsku nebo na Rusi této doby, ale naopak by vznikaly potíže při jejich srovnání s vývojem 9.—10. století v Bulharsku, na Moravě a konečně i Chorvatska a Rusi ve stejné době. Sleduje-li se vývoj specifické společenské složky vykonávající moc nad ostatním obyvatelstvem, nelze ve většině případů mluvit o státu jen v tom případě, až zaujímal území shodné s pozdějšími nacionálními státy nebo hovořit a přiznávat státní charakter jen těm útvarům, které mají přímou kontinuitu s novodobými a zejména současnými státy.

Existence koncentrace vládní a vojenské moci jako prostředek násilné exploatace obyvatel ovládaného území o rozsahu odpovídajícímu intenzitě koncentrace, signalizuje zřejmě už počátky etatizace. Její vývoj lze sledovat pouze na nejširší komparatistické bázi, časově a vývojově blízkých a analogických organismů a jejich funkčních projevů. Vedle slovanských útvarů v území byzantských provincií na Balkáně (Sklavinie-archontie) je třeba se zaměřit na oblast středního Podunají a oblast na sever od severního Černomoří (do 10. století), případně na oblast baltsko-polabskou, Poodří a Povislí.

Počátky tohoto procesu, tj. nastolení organizovaného násilného vykořisťování malou skupinou vůči většině ostatního obyvatelstva lze nepochybně hledat už v dobách migrace, ne-li dříve. Patrným se jeví také náběh k nastolení otrokářských vztahů, pozorovatelný v území na sever od Černomoří dříve než u Slovanů na sever od (dolního) Dunaje v 6. století. Šlo v řadě případů o tzv. barbarská království, která vytvářela nejen germán-

¹⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 227—9.

¹⁸ L. H. Havlík, *Geneze feudalismu a Slované*, 38—48.

ská etnika, ale také vznikající slovanská.¹⁹ Nezřídka se těmto útvarům připíná starší tradicí označení vojenské demokracie, které jim však zřejmě nepřísluší a náleží předchozím obdobím rodové společnosti. K takovým barbarským královstvím náležel např. útvar Slovanů na sever od dolního Dunaje v 6. století a patrně Antů ve 4.—6. století. Šlo o společnost výrazněji dobytčářsko-kořistnického charakteru v kombinaci se zemědělci ovládaného území. Takovému charakteru části slovanské společnosti, celkem zřetelně vystupujícímu v pramenech, se pod vlivem vžitě romantické tradice o výlučně zemědělském rázu Slovanů nevěnovala dosud dostatečná pozornost. Obdobným byl patrně i útvar, který existoval v 1. polovině 6. století na Moravě a patrně i jádro tzv. Sámovy říše počátkem 7. století.²⁰ Problematiku avarsko-slovanského vztahu bude třeba řešit spíše na bázi metod historiografických,²¹ opírajících se o výsledky archeologické typologie, která sama umožňuje výklady někdy disparátní a zkreslené, jež mohou sloužit jako podklady k šíření tendenčních výkladů.²² Výsledky bádání opravňují úvahu o vzniku útvaru smíšeného avaroslovanského etnika na území jižního Slovenska zvaného Vinidy, kteří spolu s moravskými Slovanly vytvořili společný útvar, do jehož čela byl zvolen Samo.²³ Výživa vojenské vrstvy spočívala v tomto útvaru zřejmě v obdobném způsobu inkasa tributů, jak tomu bylo u Avarů a s jakým se setkáváme ještě v 10. století na Rusi (poljudje). To do značné míry může charakterizovat povahu jádra Sámovy říše. Určité další rysy vývoje slovanské státnosti lze v dalších stoletích sledovat zejména v oblasti pobaltsko-polabské u Veletů, Obodritů a Srbů. Prameny prozrazují v tomto území politickou a územní organizaci převážně usedlého zemědělského obyvatelstva — na rozdíl od Podunají a Balkánu — v čele s panovníky, měnicími se právě z volných v dědičné. Přežívající prvky rodovokmenové organizace spolu s prvky vysloveně státního charakteru dovolují označit tuto fázi etatizačního procesu v 8.—10. století jako status nascendi státu.²⁴

Problematice geneze státu se jednotlivé historiografie socialistických států věnovaly především na vlastním území nebo na území jen jednoho (vlastního) státu, zejména v těch případech, kdy jde o přímé aktuálně vhodné kontinuity se současností. Společensko-politické potřeby včetně

¹⁹ Cf. L. E. Havlík, *Slovanská „barbarská království“ 6. století na území Rumunská*, *Slovanský přehled* 60, 1974, 177—188.

²⁰ G. Labuda, *Pierwsze państwo slowiańskie — Państwo Samona*, Poznaň 1949 — B. Grafenauer, *Novejša literatura o Samu i njeni problemi*, *Zgodovinski čas.* 4, 1950, 151—168.

²¹ B. Zástěrová, *Avari a Slované*, *Vznik a poč. Slovanů* 2, 1958, 19—54, e a d., *Les Avars et les Slaves*, Praha 1971 — A. Avenarius, *K otázce polohy a vzniku Sámovoj říše*, *Hist. studie* 13, 1968, id.: *Zur Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen an der unteren Donau im 6.—7. Jahrh.*, *Studia Historica Slovaca* 7, 1974, 11—37, id., *Die Awaren in Europa*, Amsterdam—Bratislava 1974.

²² Cf. H. Preidel, viz pozn. 14.

²³ L. E. Havlík, *Morava v 9.—10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace*, Praha 1978, 20.

²⁴ *Siedlung und Verfassung der Slaven zwischen Elbe, Saale und Oder*, Giessen 1960 — J. Herrmann, *Die Slaven in Deutschland*, Berlin 1970 — Z. M. Černilovskij, *Voznikovlenije rannefeodalnogo gosudarstva u pribaltijskich slavian*, Moskva 1959 — V. Procházková, *La tribu, la principauté primitive de l'Etat féodal chez les Slaves d'entre l'Elbe et la Baltique*, in: *L'Europe*, 371—390.

nacionálních nezřídka anachronicky ovlivnily i výklady o počátcích státního zřízení, což však nemůže být zaměňováno s využíváním pokrokových tradic historie pro soudobý politicko-kulturní rozvoj společnosti. Stejně jako genezi feudalismu nelze však ani počátky státu na určitém území vysvětlit bez širě založeného výzkumu a srovnání. Také formy a organizace vládní moci vyrůstají z variant geneze třídní společnosti a s ní prolínají vykazují specifické variabilnosti a škálu počínaje už primitivními formami počínající státnosti. Pro vývoj v oblasti Slovanů lze nalézt analogie nejen na Západě, ale zejména na Východě. Organizace vojenského útvaru a koncentrace politické vládní a vojenské moci nemusí jistě sama o sobě znamenat ještě státní útvar, nepřistupuje-li k tomu současně určitá povinnost obyvatelstva — předtím dobrovolnost — odvádět pod hrozbou násilí část své nadprodukce představiteli takového útvaru nebo jeho zástupcům. Tu šlo již zřejmě o zabezpečování menší privilegované skupiny a vynucené shromažďování prostředků nejen pro jejich vlastní potřebu, ale v čas nutnosti i pro účely obecné.

Počátky tohoto procesu sahají svými primitivními formami ovšem daleko do minulosti a to i na velké části území, kde lze teprve mnohem později hovořit o Slovanech. Jde zejména o oblasti sousedící s otrokářskými státy Černomoří a s Římským impériem na Dunaji ve starověku. Příznivé podmínky ke vzniku násilné vládní organizace poskytovalo období velké migrace, obsazování nových sídel, vznikání výhradního vlastnického práva knížat a jejich spolubojovníků na přebytky produkce, resp. na celou produkci obyvatel ovládnutého území a postupně i na takové území.

V konstituující se slovanské oblasti lze sledovat zejména nejméně dva hlavní trendy státního vývoje. 1. Jeden z nich — vycházející z přerůstání forem společenských vztahů na stejném místě bez většího zřetele k migraci, resp. spíše než k obsazení nových území k jejich částečnému vylištění a částečnému novému zalidnění. Byl charakterizován přeměnou demokratických knížat v představitele státu, aristokracie ve vládnoucí třídu, přeměnou kmenových území v provincie, rodových žup v teritoriální, přeměnou darů v daně, bojovníků ve stálé vojny a vasaly, občanů v závislé, soudů lidu v soudy panovníka.²⁵ Načrtnutý vývoj charakterizuje v prvé řadě oblasti běloruské, polské a polabsko-pobaltské (i baltské), aniž se dotýká úlohy a ohlasů migrace, ne však jako předsídlování zemědělců, ale jako 2. dobývání a obsazování nových oblastí (i s domácím obyvatelstvem nebo jeho zbytky). V tomto procesu a ještě dlouho potom hmotná kořistná zainteresovanost utvářejících se slovanských (včetně dalších jinoetnických komponent), tak jiných slavizujících se politicko-etnických skupin, tvořila podstatnou náplň jejich charakteru. V těchto případech docházelo taktéž k nastolení svrchovaného vlastnického práva nad produkcí obyvatel dobyté nebo obsazené země a to ve prospěch panovníka jako představitele nové vládní moci a její vojenské vrstvy. Docházelo k rozrušení nebo podřízení stávající organizace na získaném území nebo k vytvoření nové (symbiotické nebo asimilační), k přivlastnění daní-renty obyvatel, kteří se měnili v závislé na státu nebo jimi zůstali. Domácí aristo-

²⁵ H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 227—9.

kracie, pokud se podřídila, splývala s příchozí a současně se formovala nová služebná nebo vasalská aristokracie, dostávající od panovníka výsluhy ve formě kořisti, propůjčení části výběru daní-renty, které se postupně měnilo v podmíněnou individuální soukromou držbu pozemků. S obsazováním nových zemí souviselo mj. i množství otroků, postupně se měnících v nevolníky.

Tyto procesy lze ovšem obtížně zachytit v pramenech a historiografii se spíše opírá už o jejich výsledky, zřejměji evidentní a registrovatelné z 8. až 10. století. Významně např. obohatily naše znalosti této doby výzkumy v oblasti Karantánie, které prokazují, že útvar karantánských panovníků je nutno pokládat za raněstředověký stát.²⁶ U Chorvatů lze mluvit o existenci třídní společnosti a státu od konce 8. a první třetiny 9. století. Koncem 1. poloviny 9. století šlo již zřejmě o zkrystalizovaný stát s organizovaným centrem na panovnickém dvoře a s vybudovaným správním a fiskálním systémem. Většina obyvatelstva však v Chorvatsku ještě v 9. století nepřešla do soukromého individuálního vlastnictví velkých pozemkových vlastníků a na většinu země měl výhradní dispoziční vlastnické právo panovník.²⁷ U sousedního Srbska se dovršení procesu vznikání státu klade často až do 11. století,²⁸ zdá se však, že zde má svou váhu hledisko velkého pozdněstředověkého Srbska, zatímco ve skutečnosti byly státními organizacemi nepochybně nejen už knížectví Vlastimila a jeho synů, ale i útvar jemuž vládl Vyšeslav. Státní charakter měly také menší útvary v Zachlumu a Trebinji, Neretvanů (Maronie) a v Duklje.²⁹

S vybudovanou státní organizací se v 9. století setkáváme také v Bulharsku, kde bude ještě pro 8. století potřeba odděleně hodnotit útvary moesijských Slovanů a turkutských Bulharů a svazek mezi obojími, představující soustátí či říši v čele s hegemonními Bulhary. Slované v Moesii měli již od 6./7. stol. předpoklady pro vytvoření státu,³⁰ avšak státní útvar se projevil až za byzantsko-bulharské smlouvy r. 681.³¹ V něm vztah Turku-

²⁶ B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, id., *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VIII do IX stoletja*, Jugoslov. istor. časopis 2, 1962, 19–30 — J. Mal, *Eigenart des karantanschen Herzogtums*, Südost-Forschungen 20, 1961 — G. Moro, *Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich*, ibid. 22, 1963 — H. Lowmianski, *Początki Polski IV*, 251–8.

²⁷ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925 — Ju. V. Bromlej, *Stanovljenje feudalizma v Chorvatii*, Moskva 1964 — M. Kostrenčić, *Načrt historii hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb 1956 — Dj. Čulić, *Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije*, Zbor prav. fak. 7, 1957, 61–8 — N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

²⁸ I. Božić, *La formation de l'état Serbe*, in: *L'Europe*, 133–147.

²⁹ M. Radojković, *Razmatranja o deonom vladanju i deonim kneževinama*, Istor. čas. 8, 1959, 1–24 — D. Janković, *Istorija države i prava feudalne Srbije*, Beograd 1957, 92 — V. P. Gračev, *Serbskaja gosudarstvennost v X–XIV vv.*, Moskva 1972 — L. E. Havlík, *První slovanské státy*, 25–27.

³⁰ M. Andreev, D. Angelov, *Istorija na bálgarskata dáržava i pravo*, Sofija 1955, 86 — M. I. Vojnov, *Njakoje vǎpros s obrazovaneto na dáržavata i pokrǎstvaneto na bálgarite*, Izv. za Inst. na ist. 11, 1962, 287n — W. Swoboda, *Powstanie państwa bułgarskiego w dolnej Mezji. Slowiane federaci czy tributarze Protobułgarów*, Slavia Occidentalis 22, 1962 — V. Tǎpkova-Zaimova, *Vǎznikvaneto na južnoslavjanskite dáržavi i Vizantija*, Slavjan. filologija 14, 1973, 43–54.

³¹ M. Andreev, D. Angelov, *Istorija*, 91 — I. Duǎčev, *La formation de l'état bulgare et de la nation bulgare*, in: *L'Europe*, 215–224.

tobulharů k útvarům Slovanů lze charakterizovat exarchicky placeným tributem,³² šlo tedy o útvar, který lze skutečně spíše označit za říši. Teprve od konce 8. století se turkutobulharští chánové pokoušeli měnit na sobě závislé slovanské útvary v provincie, jak se to potom výrazně projevuje v první třetině 9. století. Avšak teprve po reakcích bolidů na christianizaci a po jejím potlačení, jehož důsledkem bylo rozhodné prolnutí slovanské aristokracie do státního turkutobulharského aparátu, došlo k vytvoření slovanského bulharského státu,³³ který potom jako konsolidovaný stát vystupuje dále v historii.³⁴

Jmenované státní útvary měly společný jmenovatel v tom, že vznikly v tzv. syntézni zóně, na území bývalých římských provincií, resp. na území byzantském, což mělo nesporný vliv na jejich formování, diferencovaném ovšem podle specifických podmínek jednak severozápadní části Balkánu, jednak jeho středu a východu, kde se situace komplikovala navíc asimilací s turkuskými Bulhary. Další dva státní útvary, které zde zasluhují pozornosti a na nichž se raný proces etatizace či její první fáze může ilustrativně zkoumat, formovaly se v oblastech soudících na jihu s bývalými římskými provinciemi. Byla to ve střední Evropě stará Morava, dotýkající se provinciální oblasti na Dunaji a na východě Evropy stará Rus, stýkající se s římsko-byzantským severním Černomořím.

Do jaké míry byla etatizace na Moravě propojena s vývojem 6.—7. století, zda šlo o novou linii nebo novou peripetii, je stále předmětem diskusí, i když nepřetržitá existence vládního střediska je na středním toku Moravy od těchto dob nepochybnou a pokračuje přes 8. až do 9./10. století.³⁵ V čele moravského státu stála po celé 9. století dědičná dynastie, která ovládala území a jeho obyvatele považovala za své regnum a svou moc za theokratickou. Zjistit lze málo rozvitou hierarchii rodové aristokracie a služebných velmožů, a dále výkonný vojensko správní ústřední aparát, soustředěný na panovníkově dvoře. Existovali zřejmě i hodnostáři a úředníci lokální. Všichni byli vázáni ke svému panovníkovi svazky věrnosti. Prameny prozrazují dále existenci silného vojska, soudů a zákonů, inkasa veřejnoprávní renty a daní-tributů.³⁶ Bylo by omylem poměry v tomto státu paušalizovat pro celou Velkomoravskou říši a oba pojmy zaměňovat.³⁷ Dnes je zřejmé,

³² H. Łowmiański, *Początki Polski IV*, 289—298.

³³ L. E. Havlík, *První slovanské státy*, 27—29.

³⁴ D. Angelov, *Obrazovane na bǎlgarskata narodnost*, Sofija 1972 — I. Dujčev, *Bǎlgarsko srednevekovije*, Sofija 1972.

³⁵ J. Poulík, *Mikulčice — sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha 1975. Zatímco V. Vaněček (*Dějiny státu a práva v Českoslovesku do r. 1945*, Praha 1964, 33—57) pokládá Moravu za raněfeudální stvát, V. Procházka (*Velkomoravská říše a vývoj politické organizace u slovanských národů*, *Právník* 102, 1963, 775—793, id., *Die patriarchale Stadt als Entwicklungsstufe der ältesten politischen Organisation bei den Slawen*, *Vznik a poč. Slovanů* 7, 1972, 11—48) se domníval, že šlo o předfeudální společnost s feudálními prvky a Z. Fiala (*Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9. a 10. století podle dnešních znalostí*, *Čs. čas. hist.* 14, 1966, 58) pochyboval o feudálním charakteru moravského státu. Naproti tomu H. Łowmiański (*Początki Polski IV*, 377) spatřuje v Moravě raněfeudální model slovanské společnosti a státu.

³⁶ L. E. Havlík, *Velká Morava a středoevropští Slované*, Praha 1964, 130—154, id., *Morava v 9. a 10. století*, 63—85, dále A. Gieysztor, *Zametki o centralnom upravleniji v slavjanskich gosudarstvach v IX—XI vv.*, in: *Stanovlenije*, 67—89.

³⁷ Tak F. Graus (*L'Empire de Grande Moravie, sa situation dans l'Europe de l'épo-*

že pro moravský stát lze sice některé analogie nalézt v prostředí východofranském, ale další také v anglosaském a některé funkční fenomény a nomenklatura vykazují zřejmé obdoby a paralely s oblastmi východními, vedle byzantské a východoevropské i se západními zejména zakavkazskými a iránskými oblastmi Asie. V poslední třetině 9. století vytvořil moravský stát za Svatopluka I. rozlehlou říši, jejíž jednotlivé země-knižectví byly k ústřední Moravě propojeny buď obsazením významných míst vojenskými posádkami nebo vasalskými svazky na svém místě ponechaných nebo nově dosazených knížat. V prvním případě započalo vlastní včleňování takových zemí do státního systému moravského státu.

Proces vytváření velkého středověkého státu z menšího státního jádra jedné národnosti a pod její nomenklativní hegemonii je ovšem možnost pozorovat i jinde, např. v Bulharsku počínaje Krumem. S obdobným vývojem se lze setkat také na území Čech v době Boleslavů a ještě v první polovině 11. století³⁸ a také u Polanů za Měška I. a zejména za Boleslava Chrabrého.³⁹ Značně instruktivní se jeví po všech stránkách z hlediska obecné slovanské etatizace poměrně málo uváděný etatizační proces u Slovanů východní Evropy, v západní historiografii ne vždy uváženě a někdy tendenčně propojovaný s obvykle přeceňovaným podílem Chazarů nebo jiných turkutských etnik,⁴⁰ nebo zejména s působením Varjagů.⁴¹ Etatizační proces probíhal ve východoslovanském prostředí souběžně v několika centrech a formujících se státních útvech, mezi nimiž se jmenují vedle vlastní kyjevské Rusi Severě, dále Drevljané, Dregoviči, Kriviči, Dulebi, Uliči, Tiverci, Radimiči, z nichž každý měl vlastní vládní a mocenský aparát, a zákony.⁴² Nejintenzivnější etatizační proces se projevoval v oblasti kyjevských Rusů a Severů, dalším ohniskem a centrem státotvorného úsilí byl od 9. století Novgorod.⁴³ První etapy vývoje ruského státu zahrnovaly období do počátku 10. století a kulminace rozvoje rané ruské monarchie spadá do doby Vladimíra a Jaroslava. Byla-li první etapa ruského státu spojena s přinucováním sousedních zemí a útvarů k poplatnosti, další navazující na mocenský růst Kyjeva byla spjata s vkládáním ruských posádek a posléze se zajišťováním nabytého patrimoniálního vlastnictví kyjev-

que et sa structure interieure, in: *Das Grossmährische Reich*, Praha 1966, 218–9), který Moravu poněkud jednostranně srovnával s východofranskou říší a vyspělejšími státy pozdějšího středověku.

³⁸ Z. Fiala, *Přemyslovské Čechy*, Praha 1965, id., *Hlavní problémy* 54–65 – R. Nový, *Die Anfänge des böhmischen Staates*, Praha 1968.

³⁹ *Początki Państwa Polskiego I–II*, Poznań 1962 – J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, Warszawa 1965³ – H. Lowmiański, *Początki Polski I–V*, Warszawa 1963–1973.

⁴⁰ I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs, Eastern Europe in the Ninth Century*, The Hague–Wiesbaden 1967.

⁴¹ G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven 1951, id., *The Origins of Russia*, Oxford 1959. K tomu viz *Varangian Problems*, Copenhagen 1970 – V. P. Šušarin, *Sovremennaja buržuaznaja istoriografija drevnej Rusi*, Moskva 1964 – V. T. Pašuto, *Letopisnaja tradicija o plemennych knjaženijach i varjažskij vopros*, in: *Letopisi i chroniki*, Moskva 1974, 103–110.

⁴² Jak na tuto okolnost nověji upozornil V. T. Pašuto, *Osobennosti struktury drevnerusskogo gosudarstva*, in: *Drevnerusskoje gosudarstvo* 83–5, id., *Evolucija političeskogo stroja Rusi (X–XIII vv.)*, in: *L'Europe*, 241–248.

⁴³ I. P. Šaškoľskij, *O načal'nych etapach formirovanija Drevnerusskogo gosudarstva*, in: *Stanovlenije*, 65n.

ské dědičné a theokraticky vládnoucí dynastie; v podstatě šlo o zapojování těchto zemí do systému hegemonního ruského státu, do jehož rámce se dostávala postupně i další neslovanská vasalská knížectví v jeho dosahu.⁴⁴ Vznikla rozlehlá říše, kterou do 11. století již prorostl kyjevský ruský státní systém. Jeho struktura a členitost — veliký knjaz s ostatními knížaty a rodovou a služebnou aristokracií (boljary), hodnostáři a členy velké a malé družiny, vojsko, knížecí soudy a daňový endarchický systém, nastolovaný postupně v připojených zemích místo exarchického, věrnost příslušníků vládnoucích složek k panovníkovi⁴⁵ — to vše výrazně charakterizuje státní formy staré Rusi.⁴⁶

* * *

Slovanské státní útvary měly zřejmý (raně) feudální charakter, jehož typické rysy osvětluje souběžně badání v oblasti revolučních přeměn mezi společenskými formacemi a vznikání třídní feudální společnosti, jež se vyvíjela i v Evropě ve dvou hlavních typech, tj. západoevropského tzv. klasického feudalismu a typu, který se v marxistické historiografii označuje jako východní.⁴⁷ Oba byly ekonomicky a společensky založeny na násilné exploataci přímých výrobců — rolníků. První typ byl založen na individuálním velkém pozemkovém vlastnictví soukromého charakteru a soukromoprávním vykořisťováním poddaných. Druhý typ se vyvíjel na základě velkého svrchovaného pozemkového vlastnictví státního-fiskálního charakteru, u něhož si výhradní disposiční právo přisvojil panovník. Toto vlastnictví bylo prostředkem k veřejnoprávní feudální exploataci občin. Oba dva typy si byly ekonomicky a sociálně rovnocenné: nadvýrobek byl přímým výrobcům odnímán násilím.⁴⁸ Ukazuje se stále zřejměji, že slovanské státní útvary, které v prvních fázích třídní společnosti reprezentují nejen Rus, Chorvatsko a Morava, ale i další vznikaly a vyvíjely se zpočátku právě na feudálních vztazích východního typu, i když souběžně se u nich vytvářely a počaly rozvíjet prvky analogické západoevropskému typu, které během další doby nabývaly převahy. Zejména šlo o individuální velké pozemkové vlastnictví, i když zpočátku považované z hlediska státu za držbu. Zprvu bylo obhospodařováno otroky, měnicími se postupně v nevolníky. V počátcích se jeví vznikání poddaných, spojené s udělováním výsluh pa-

⁴⁴ V. T. Pašuto, *Osobennosti*, 77–127, id., *Čerty političeskogo stroja drevnej Russi*, in: *Drevnerusskoje gosudarstvo*, 11–16.

⁴⁵ A. V. Solovjev, *L'organisation de l'Etat Russe au Xe siècle*, in: *L'Europe*, 249–268, id., *Reges et regnum Russiae au Moyen Age*, Byzantion 36, 1966..

⁴⁶ V. T. Pašuto, *Čerty političeskogo stroja*, 73 — L. E. Havlík, *První slovanské státy*, 32–37.

⁴⁷ V. N. Nikiforov, *Vostok i vseмирnaja istorija*, Moskva 1975, 259–278 — M. M. D'jakonov, V. N. Nikiforov, in: *Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, t. 15, 1974, 22–27. Dále V. N. Gabašvili, *Problemy genezisa vostočnogo feodalizma*, in: *Voprosy istorii Blížnego Vostoka*, Tbilisi 1963, 191–217. Podle H. Kressiga (*Zwei Produktionsweisen*, „die der kapitalistischen vorgehen“, Ethnograph.-Archäolog. Zeitschrift 10, 1969, 361n.) byl vůbec (západo)evropský feudalismus víceméně jen pokračováním východních forem.

⁴⁸ J. Herrmann, *Die Rolle gentilgesellschaftlicher Stämme und des Klassenkampfes der Volksmassen bei der Herausbildung und Entwicklung vorkapitalistischer Gesellschaftsformationen*, Zeitschr. f. Geschichtswiss. 25, 1977, 1156.

novníkem a přeměnou nevolníků a na státu-panovníkovi právě závislých, leč politicky dosud svobodných občanů v poddané. Východní typ feudalizace — první fáze raného feudalismu — byl ve slovanských zemích důsledkem dalšího vývoje „východní formy modifikované ve slovanské“, ⁴⁹ což může do značné míry platit stejně tak např. pro Rus nebo Moravu jako pro Bulharsko, zejména před jeho slavizací (7.—9. století), i pro další země. Skutečnost, že slovanské státní útvary zejména centrální zony se na jedné straně vyvíjely za kontaktů s římsko(byzantsko)-černomořským a zakavkazsko-iránským prostředím a na straně druhé za kontaktů s římsko(italsko)-germánským prostředím, nepochybně se projevila v jejich vládní struktuře a organizaci, v jejich státní formě, která nebyla identická ani s formami západoevropskými, ani zcela s východními, i když z jejich základů vznikla. Tak jako Byzanc představuje v 7.—10. století spíše než smíšený mezi typ vlastní specifickou variantou formy raně feudální společnosti a státu, podobně je tomu také s prostředím slovanským, uvnitř něhož však bude nutné diferencovat mezi subvariantami raně feudální společnosti a státu jednotlivých zón a národností.

---

⁴⁹ K. M a r x, *Die Formen die der kapitalistischen Produktion vorgehen*, in: *Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie* (1858, Berlin 1953, 375—413 — *Rané formy civilizace*, Praha 1967, 64.

